

حکیم تیلیم خان ساوه‌ای به روایت آثارش

• اسدالله امیری

ÖZET: Esedullah EMİRİ, "Eserlerinden Hareketle Saveli Hekim Tilimhan", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 3 (Kış 2015/1394), ss. 79-89

Bu makalede Hekim Tilimhan'ın (1757-1830) eserlerinden yola çıkarak kişiliği ve yaşamının çeşitli yönleriyle ilgili bilgi verilmeye çalışılmıştır. Makale üç esas başlık altında düzenlenmiştir: a) Kim ve nereli olduğu; b) Tarihî olaylar ve edebî ilişkileri; c) Eserleri. Ayrıca yazma nüshalardan elde edilen şiirlerinden de örnekler verilmiştir. Şairin şiirleri Türkçe olduğundan bazı şiirlerin Farsca çevirisi de makalede yer almaktadır.

Açar Sözcükler: Tilimhan, Save, Türkçe, İrfan, Hikmet, Aşk, Marağey.

چکیده: اسدالله امیری، "حکیم تیلیم خان ساوه‌ای به روایت آثارش"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی، دوره دوم، شماره ۳ (زمستان ۲۰۱۵/۱۳۹۴)*، صص. ۷۹-۸۹

در این مقاله سعی شده در حد بضاعت، از جنبه‌های گوناگون شخصیتی و حیات حکیم تیلیم خان (۱۲۰۹-۱۱۳۶ هـ.ش) از طریق آثارش اطلاعاتی ارائه گردد. مقاله در سه عنوان کلی الف) کیستی و کجایی بودن ب) وقایع تاریخی و مرادفات ادبی ج) آثار و آفرینش، تنظیم گردیده است. همچنین نمونه‌هایی از اشعار شاعر که در نسخه‌های خطی به دست ما رسیده است نیز ارائه خواهد گردید. از آنجا که اشعار تیلیم خان به زبان ترکی می‌باشد، سعی شده ترجمه فارسی بعضی اشعار استفاده شده در مقاله نیز ارائه گردد.

کلیدواژه‌ها: تیلیم خان، ترکی، عارفانه، حکیمانه، عاشقانه، مرغنی، ساوه.

مقدمه: حکیم تیلیم خان (۱۲۰۹-۱۱۳۶ هـ.ش) در دوره قاجاریه (اواخر سلطنت آغامحمدخان و اوایل فتحعلی شاه) می‌زیسته است. تیلیم خان با بزرگان آن دوره منطقه خود مرادفات ادبی داشته است. آثار تیلیم خان به زبان ترکی بوده و در اوزان مختلف شعری مانند گرایلی، قوشما، مربع، مخمس، تجنیس، جیغالی تجنیس، غزل، مستزاد و در مفاهیم مذهبی، حکمت، پند و اندرز، عاشقانه (گوزلله‌مه)، استادنامه، تاریخ‌نامه، وجودنامه، معراج‌نامه می‌باشد. آنگونه که از آثار شاعر و تأثیرش بر جامعه استنباط

می‌شود، تیلیم‌خان انسانی وارسته و آگاه بوده که در جوانی به دنبال یک عشق ناکام راهی شیراز می‌شود و بعد از هفت یا یازده سال به وطن برمی‌گردد. این عشق علاوه بر اینکه او را به درجات بالای عرفانی می‌رساند، مانع از آن نمی‌شود که او از امور دنیوی غافل شود. لذا در مرغئی ازدواج کرده و صاحب اولاد می‌شود. ولی تأثیر آن عشق آتشین را تا لحظه آخر عمر در خود احساس می‌کند.

در خصوص جنبه‌های مختلف آفرینش ادبی حکیم تیلیم‌خان از قبیل صنایع ادبی، مضامین اشعار و تولد، وفات، زندگی و منطقه زندگانی، سفرها، داستان عاشقی و عشق الهی شاعر و وجوه مختلف شخصیتی آن حکیم بزرگوار مقالات و اشعار بسیاری در بزرگداشت‌های سال‌های قبل و همچنین در نشریات و کتب داخلی و خارجی ارائه شده است. در این مقاله سعی شده در حد بضاعت، از جنبه‌های گوناگون شخصیتی و حیات شاعر از طریق آثارش اطلاعاتی ارائه گردد. مقاله در سه عنوان کلی الف) کیستی و کجایی بودن ب) وقایع تاریخی و مراودات ادبی ج) آثار و آفرینش، تنظیم گردیده است. همچنین نمونه‌هایی از اشعار شاعر که در نسخه‌های خطی به دست ما رسیده است نیز ارائه خواهد گردید. از آنجا که اشعار تیلیم‌خان به زبان ترکی می‌باشد، سعی شده ترجمه فارسی بعضی اشعار استفاده شده در مقاله نیز ارائه گردد.

الف) کیستی و کجایی بودن:

تیلیم‌خان خود، ولایت و ایل و تبارش را در شعر معروفش که بر روی سنگ مزارش نیز حک شده اینگونه معرفی می‌کند:

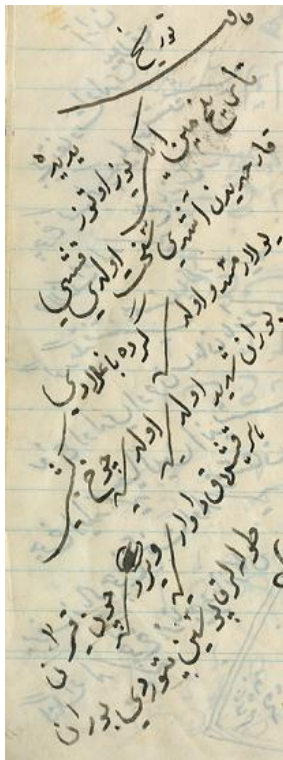
اؤلکه‌میز عراق دیر، شهریمیز ساوا
مزلقان چاییندان گوتوردوم هاوا
عاشیق‌لار دردینه ائیلرم داوا
من طبییم هندوستان‌دان گلیرم
بیلنر بیلسینلر من تیلیم‌خانام
بیلمه‌ینلر بیلسین گوهرم، کانام
مرغئی ساکینی اصلی تورکمانام
گزه گزه بو جهان‌دان گلیرم

ترجمه: مملکت ما عراق است و شهر ما ساوه و از مزلقان چای اوج گرفتیم. درد عاشقها را درمان می‌کنم، من طبییم از هندوستان می‌آیم. آنهایی که مرا می‌شناسند، بدانند تیلیم‌خان هستم و آنهایی که نمی‌شناسند بدانند گوهری هستم در صدف. ساکن مرغئی‌ام و اصلم تورکمان می‌باشد و چند روزی جهت گشت و گذار در این دنیا می‌باشم.

لازم به ذکر است که بلاد عراق عجم در مقابل عراق عرب منطقه‌ای است که استانهای امروزی مرکزی و همدان را شامل می‌شده و شهر اراک که شهر جدیدی می‌باشد با الهام از همین نام به جای روستایی به نام سلطان‌آباد بعد از احداث راه‌آهن ایجاد شده است. مزلقان چای نیز نام قدیمی بخش نوبران بوده و

همانگونه که ملاحظه می‌گردد، شاعر محل زندگی خود را از عراق شروع کرده به ساوه و مزلقان چای و مرغئی می‌سد. در خصوص طایفه تورکمان که تیلیم خان در اشعار دیگری نیز خود را منسوب به آن می‌داند، قابل ذکر است که تورکمانان همان ترکان اوغوز (غز) بوده و زبانشان ترکی است.

تیلیم خان در اشعار دیگر نیز به مرغئی و روستاهای اطراف اشاره می‌کند:

ایتیردیم پاییز چاغیندا
تا پدیم مرغئی داغیندا
نازلی یارین فراغیندا
گۆزلریمدن یاش دولانور

یا:

چیخدیم کردیری دوزونه
باخدوم آتونیی ایزینه
کولدن تیلیمی گۆزونه
بوگئندن مهری دی مهری

تیلیم خان در سال ۱۲۴۶ (ه.ق) وفات نموده و مقبره وی در روستای مرغئی واقع است.

ب) وقایع تاریخی و مراودات ادبی تیلیم خان

تیلیم خان در یکی از اشعارش به وقوع حادثه قحطی و کم و گران شدن گندم در سال ۱۲۳۲ (هجری قمری) اشاره می‌کند و به سفرهای مردم منطقه به کرمانشاه و اربیل برای تهیه ارزاق اشاره می‌کند:

تاریخ مین ایکی یوز اوتوز ایکی ده
جمیع مفلسلری زار ائتدین بوغدا
چوخ جوانلار خرمن یولون گۆزلردی
تا وقتی گلینجه قریتدین بوغدا

همچنین در شعر دیگری به وقوع سرما و برف شدید در زمستان سال ۱۲۳۷ (ه.ق) و کشته شدن تعداد زیادی انسان و تلف شدن احشام بر اثر سرما اشاره می‌نماید:

توربخ

تاریخ مین ایکی یوز اوتوز یئددیده
قار حدیندن آشدی سخت اولدی قیشی

یوللار مسدود اولدی گرده باغلادی
 بوران شدید اولدی اولدی چوخ کیشی
 هر قیشلاق داواری وئردی چون قیران
 طولهلر قاپوسین ییتیردی بوران

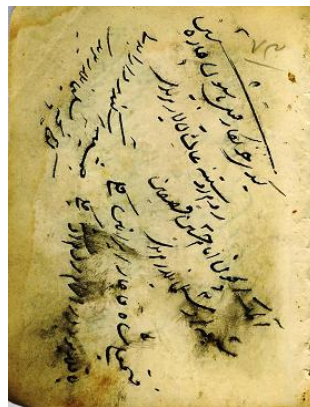
(دستخط مرحوم احمدآقا محمودی از نوادگان تیلیم‌خان و نوه شاعر تورکمان محمود)

در قطعه شعر دیگری به فتحعلی شاه قاجار اشاره می‌کند و در برابر حمله کشور همسایه، اقوام ایران را به برادری دعوت می‌نماید:

گیدی خونکار قیل باشیون چاره‌سین
 روم اوستونه عالیشانلار یئیریدی
 آلمک ایچون امام حسین قصاصین
 شیعه‌لر و مسلمانلار یئیریدی
 فتحعلی شاه قاجار ایرانین گولی
 باغلابییدیر احرام روم اوسته گلی
 جمشید اسکندر دارا بدلی
 گویا نغچه سلیمانلار یئیریدی

تیلیم‌خان با افراد فرهیخته دوران خود مراداتی داشته که از جمله آنها می‌توان به قاضی‌القضات آقا نظام، مجتهد مسیح، آق‌احسن قزوینی، غیبعلی آوجی (آوالی غیبعلی) اشاره نمود. بندهایی از شعر او خطاب به آق‌احسن قزوینی:

حسنین یار اولسون آق‌احسنه
 هر طریقه هادی دلیل و برهان
 اول عظیم‌الشان
 عظیم‌الشان فاضل هر فضلادن
 گوهر نایب‌دور اولوب نمایان
 با شوکت‌شان
 شان شوکت صفات نشان قزوین
 اونونچون اولوبدور بئله صاحب دین

ج- آثار تیلیم‌خان

مهمترین بخش آفرینش تیلیم‌خان، اشعار، ابیات و داستانهایی است که امروزه به صورت‌های مختلف به دست ما رسیده است. قسمتی از اشعار به صورت مکتوب در نسخه‌های خطی قدیمی، قسمت دیگر به

صورت سینه به سینه توسط عاشیق‌ها و مردم منطقه و قسمت دیگر از طریق داستان‌هایی که وارد فولکلور منطقه شده، در دست می‌باشد. در ماندگاری آثار تیلیم‌خان علاوه بر شخصیت والا و ماندگار وی که قابلیت تبدیل شدن به افسانه را داشته، از نقش عاشیق‌های بزرگوار نباید به سادگی گذشت. علاوه بر آفرینش ادبی، تیلیم‌خان با توجه به داشتن مهارت در هنر مثبت‌کاری و نجاری و حکاکی که از استادان دوره خود بوده، آثاری نیز در این زمینه به یادگار گذاشته که از جمله آنها می‌توان به ستونهای سنگی حمام کلبعلی‌خان در روستای ویدر قاراقان ساوه، پنجره‌های بقعه شاه‌مسلم واقع در شمال‌غربی مرغئی و کوه‌های قاراقان و صندوق‌های موجود در میان خانواده‌هایی در روستای بندامیر قاراقان اشاره نمود. در اینجا نمونه‌هایی از خلاقیت ادبی تیلیم‌خان که حاوی اطلاعاتی از جنبه‌های گوناگون ادبی و جهان‌بینی وی نیز می‌باشد، ارائه می‌گردد.

۱- عارفانه‌های تیلیم‌خان:

تیلیم‌خان بیشترین تأثیرات را از قرآن پذیرفته و به تعبیر خودش حروف نزدیک به اسم اعظم را می‌شناسد:

"بسم الله" ابتدا به نام خدا
 "رحمن" بخشاینده "رحیم" دیر بی‌حد
 حروف کی یاخیندیر اسم اعظمه
 اولی بو: "قل هو الله احد"

به امام علی(ع) عشق می‌ورزد و در مواقعی از او امداد می‌طلبد:

شاهلیق اتسه علی تکی
 خلایق پناه گرک‌دور
 حؤکمونده گاو اینن ماهی
 اولوب شمس و ماه گرک‌دور

خیبرین فتحینی تانی
 بدر و حنین قهرمانی
 قاب قوسین میزبانی
 قابل درگاه گرک‌دور

سماده پرده نشین‌ن
 گونی قئییتاران پمشین‌ن
 علی ذرات آتشین‌ن
 البته آگه گرک‌دور

باغلییان بند بربری
 بئشیکده بؤلن اژدری
 فتح اندیب آلان خیبری
 علی تک قرآه گرک دور
 حفظ ائدن دؤرت کیتاب خطی
 خیبر و نهروان فتی
 تیلیمین یوخ لایقتی
 شاه سنه مداح گرک دور

در حین اینکه انسانها را دعوت به مردانگی و کمک به همدیگر و پرهیز از مزاحمت به هم منع می کند، خود را نیز دعوت به اعتقاد به لنگر آسمانها و زمین، امام علی (ع)، می نماید:

مردین دامانینه چال سن الی سن
 آیاتی چکمه گر دوتماز سن الی سن
 مقید اول تیلیم چاغیر علی سن
 زمین و آسمان او لنگرید دور

از وی طلب سرافرازی نموده و لطف حضرت را دوی درد خود می داند:

آستانین کلبی یم ائیلیم عار
 سرافراز ائیله سن ائتمه منی خوار
 علی المرتضی مرد کرمدار
 ذره لوظفون تیلیم خاننا دوادور

حضرت امیرالمؤمنین (ع) را شفیع خود در روز حشر می داند:

ذره لوظفون شمع عالم تاردور
 یوز مین جانیم قدمینه فدا دور
 حشرین خطریندن نه باکی واردور
 تیلیم خانینی عذرخواهی سنه ی سن

او دلسوخته امام حسین و شیفته وفای علمدار کربلاست:

عزم جهاد ائندی میر علمدار
 داغیتدی لشکری ائندی تار و مار
 فرات شطین آلدو یل پر وقار
 تشنه شهید اولدو باخ بیر وفایه

۲- عاشقانه‌های تیلیم خان:

تیلیم خان شاعری عاشق پیشه است. او عشق مجازی را به عشق واقعی پیوند زده و ماندگار می‌کند. همان کاری که خلفش استاد شهریار آن را تکرار کرد. او دلدار خود مهری را نیز اینگونه ارج می‌نهد: (شعر بی نقطه)

طلمه کم دگول مهری کم دلدار
دلدار گرک اولا محرم اسرار

گاهی زیبایی معشوق را به تصویر کشیده:

قاشلارین گۆزترین مارال هاللدور
کیر پیکلرین چوخ زیاده دوشوبدور
گۆیول مجنون اولوب بیایان نشین
هر وقت کی خیالین یاده دوشوبدور

و خود را از ایمان آوردگان قدیمی معشوق می‌داند:

آفت صبر و آرام‌دور گۆزترین غارت جان
مژگانین قیلیمیش مهیا قاشلارین چاچی^۱ کمان
برقع آتیب عالم ایچره سالمیسان آمان آمان
وای اونا گتیرمه ییب‌دیر سابقا سنه ایمان
تیلیم کهنه مسلمان‌دور هاچان ائیلر اضطراب

خود را قلندر صحنه عشق می‌داند و در اوج صحبت عاشقانه جناس و پندهای حکیمانه‌اش را فراموش نمی‌کند:

عشقیین صحنه‌سی‌نین قلندری‌یم
اونونچون گیرمیشم بو شاله بوگون
دولو وئرن یئرینه یئر آلسا وئر
بوش وئرلر گرک بوش آلا بوگون
غم الیندن شکست اولدو بوتونلر
صنم چیخیب بتخانه‌یه بت اینلر
اقراری قئییم‌لر سؤزو بوتونلر
قورخورام قوولوندان بوشالا بوگون

^۱ منسوب به چاچ، شهری در ترکستان.

با تمام شور و حالی که از عشق در او ایجاد شده هنوز خود را بدهکار عشق می‌داند:

تیلیم بولبول کامل دیر
غونچا حالینا شامل دیر
دفتر عشقه حامل دیر
حسابیندا باقی سی وار

گاهی از معشوق شکوه نموده و از او درخواست مرحمت می‌نماید:

قاییدان آتما داشیمی
آشناپام ابتدالردن
سئودایه سالما باشیمی
ائیلمه بو ادالردن

یئری ای گؤزلی مستان
قوینون ایچی باغ و بستان
آیرولدون تیلیم تک دوستدان
ائیلمه‌دین ودالردن

شعری از حکیم تیلیم خان به خط احمد آقا محمودی ابن میرزا حسین آقا ابن تورکمان محمود ابن میرزا مرادخان ابن غلامحسین بنگ ابن تیلیم خان:

یا اهل سماسن یا اهل جنت کیم گؤروب سنین تک خ و ب
خوب ایچمیشم لیلری نین شرابین سرخوشام اولموشام م س ت

مست مستانه‌یم اؤزومدن بی خود شراب عشقیندن ایچمیشم ودود
پروانه‌یم فانوس اخفاده مقصود قالمیوب آرامیم ص ب ر

صبر جامه‌سینی چاک ائتمیشم من عاشیقم عشقی ادراک ائتمیشم من
جعهده محبتی پاک ائتمیشم من دولانمیش آیاغیمه د ا ش

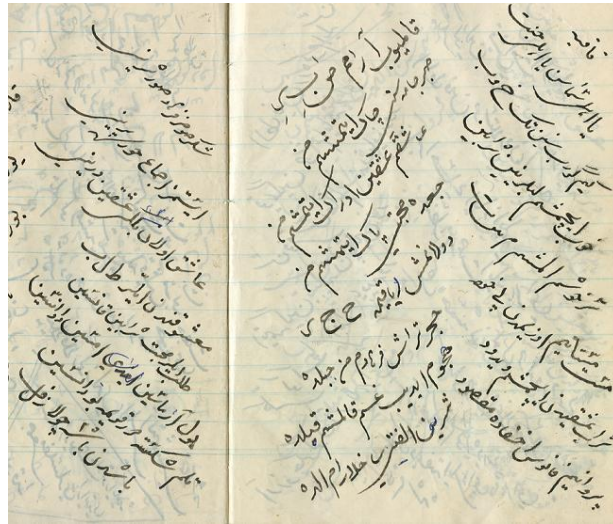
حجرتراش فرهادم من جبل‌ده هجوم اندیب غم قالمیشام قبل‌ده
شیرین الفتینی ساخلارام‌ده شیرین گلمز گلر ش ک ر

شکر سئومز فرهاد سئور شیرینی ایستمز اجماع حوری پرینی
عاشق اولان بگلر عشقین درینی معشوقیندن ائیلر ط ل ب

طلب ائیلر محبت شرابین قانسین یول آزماسین لبدن امسین دادانسین

تیلیم شکسته دیر قویما بودانسنین باشدان باشا چولا زلف

از این شعر علاوه بر صنایع مختلف شعری از قبیل ردالعجز علی الصدر، استفاده از حروف مقطع، تشبیه و ... مفاهیم عاشقانه و عارفانه نیز استنباط می گردد.

۳- حکیمانه‌های تیلیم خان:

ارزش متقابل ایل و بزرگ ایل برای همدیگر:

بگ اودور کی ائلین بیغا باشینا
ائل داغلیسا بگ ده قالار باش آچیخ

به جای عوض کردن محیط و اطرافیان، خود را عوض کن:

ترک وطن ائتمه دگیش حالینی
حرص و هوا یونار پر و بالینی
گو یول گل پاک ائله گینن یولونی
داتلیق گدیکلره جبا دیه رلر

هر کاری را از اهلش بخواه و به فکر کاشتن تخم نفاق مباش:

صرافدان ایسته دانه‌نی
آشنا بیلمه بیگانه‌نی
فتنه انگیز نشانه‌نی
وورونجا وورماسان ینگ دیر

به حرف عقلت گوش بده:

کامیل عقلین گرک سرده
گستاخ دولانما هر یئرده
حؤرمتین اولمایان یئرده
دورونجا دورماسان یئگدیر

جایگاه خود را بشناس:

هر مردلرین قاپیسینا یئری سن
اؤزون اوچون آچکینان بیر یئری سن
مجلسلرده تانگینان یئریبی سن
دئمه سینلر کیم سن اولان؟ گئری دور

دنبال موضوعات با ارزش باش و در دشتی قدم بزن که آهو داشته باشد:

بیر دشته دولان کی آهوسی اولسون

۴- تیلیم خان و فرهنگ و زبان ترکی:

تیلیم خان خود را در ترکی بی همتا می داند:

تورکوده تیلیمه برابر دگیل
جمع اولسالار بوتون معنی یارانلار

ادبیات و فولکلور ترکی منبعی بی نظیر برای خلاقیت تیلیم خان است، او از شعرای قبل از خود، ضرب المثلها، داستانها، شعر عاشیقی و ... بهره برده و گاهی شعر خود را به صورت معما (تاپماجا) مطرح می کند، ضمن اینکه بخش بزرگی از شعرهای وی نیز جزئی از ادبیات و فولکلور ترکی می گردد.

اونه دی دونیانی دولاندی، دؤندی
او کیمدی بیر یئرده باغلادی بندی
اونمه دی گوگدن امر اولدی اندی
او کیمدی شأنینه آیه دوشوبدور
ایلاندى دونیانی دولاندی، دؤندی
علی دی بربرده باغلادی بندی
او کلامدی گوگدن امر اولدی ایندی
محمد شأنینه آیه دوشوبدور

اشعار تیلیم خان ترکیبی از زبان ادبی ترکی و لهجه ساوه-همدان می باشد:

دندیم: گورسنمیره‌ی نه مکنداسن

دندی: اینگینی‌یم‌یا، منی تاپ تاپ

آثار تیلیم‌خان از جنبه‌های دیگری نیز نیاز به تحقیق و کنکاش داشته که به همین مرقومه اکتفا می‌گردد.

منابع:

- امیری، اسدالله (۱۳۸۶). حکیم تیلیم‌خان دیوانی، ج. ۱، نشر نوید اسلام، قم.
- امیری، اسدالله (۱۳۸۷). یادنامه حکیم تیلیم‌خان، نشر نوید اسلام، قم.
- امیری، اسدالله، آرشیو شخصی نگارنده.
- کمالی، علی؛ زهتابی، محمدتقی (۱۳۸۲). تیلیم‌خان حیاتی و یارادجیلیغی، نشر اختر، تبریز.